

ΕΙ ΜΑΝΙΤΟ (είδος κάκτου), Τ.Μ., 1927

Ο ορθολογισμός του Γιάννη Ιμβριώτη

Η κριτική του εξωλογικού δογματισμού, δηλαδή της πεποίθησης ότι το βίωμα και η συγκίνηση είναι πηγή γνώσης και προσφέρει το κριτήριο για τη διάκριση αλήθειας και πλάνης, αποτελεί θεμελιώδη κατεύθυνση του έργου του Γιάννη Ιμβριώτη στο σύνολό του.

Η κατεύθυνση αυτή εκφράζεται ήδη στο έργο του Γ. Ιμβριώτη. Το χαρακτηρίζει η σαφήνεια, η απλότητα, η λιτότητα και η κυριολεξία. Οι μεταφορικές εκφράσεις και εξάρσεις, που όχι σπάνια συγκαλύπτουν κενολογία, είναι ανύπαρκτες στα κείμενά του. Δεν υπάρχει σ' αυτά φράση που να μην εκφράζει σκέψη η οποία να έχει πλήρως αποσαφηνιστεί μέσα του. Ίσως και γι' αυτόν το λόγο το έργο του είναι σχετικά περιορισμένο από ποσοτική άποψη.

Η κριτική του εξωλογικού δογματισμού και η ορθολογική σκοπιά είναι ήδη φανερές στο προ-μαρξιστικό έργο του. Στη *Φιλοσοφία του Μπερξόν* (Θεσσαλονίκη 1939, σελ. 308), το σαφέστερο και πληρέστερο ίσως έργο για το γάλλο φιλόσοφο στην ελληνική βιβλιογραφία, γράφει: «Πώς μπορούμε με το άμεσο..., με τη συμπάθεια και την ενόραση, ν' αποκτήσουμε την αληθινή γνώση; Ο ορθολογισμός εναντιώνεται σ' αυτή τη βεβαίωση μ' όλη τη στερεότατη πανοπλία του. Δεν είναι δυνατό χωρίς τις έννοιες και τις κατηγορίες να μιλούμε για γνώση. Στο άμεσο ζήσιμο αρνιέται κανείς τον εαυτό του, ενώνεται το υποκείμενο με το αντικείμενο, όλα γίνονται μια πολύχρωμη και άστατη ροή που φεύγει. Σ' αυτή την κατάσταση δεν υπάρχει γνώση. Ακόμα και όταν αναφέρουμε το "άμεσο ζήσιμο", την "ψυχική κατάσταση", τη "ροή", τη "ζωή", και αυτά τα θέτουμε πάλι στα νοητικά πλαίσια. Αδύνατο να εκφραστούμε αλλιώς».

Η ορθολογική κατεύθυνση θεμελιώνει και τη διάκριση, που πολλοί ανορθόλογοι στοχαστές των ημερών μας αμφισβητούν, ανάμεσα στο κανονικό και το παθολογικό. Στην *Παθολογική μνήμη* (1931, σσ. 167 κ.ε.), ο Γ. Ιμβριώτης υποστηρίζει ότι η κατάσταση κατά την οποία ταυτίζονται ή συγχέονται το υποκειμενικό και το αντικειμενικό, αγνοείται η αρχή της μη αντίφασης, η συνειδηση κυριαρχείται από τον πόθο και τη φαντασία, αυτή η κατάσταση είναι καθαρά παθολογική. Το ίδιο παθολογική θεωρείται η σύγχυση ονείρου και πραγματικότητας που χαρακτηρίζει τον πρωτόγονο άνθρωπο, που θέλει να καταπολεμήσει κάποιον για τον οποίο ονειρεύτηκε ότι του επιτέθηκε.

Προφανώς ο Ιμβριώτης, επηρεασμένος στην *Παθολογική μνήμη* από τις έρευνες του

Pierre Janet, στο *De l'angoisse a l'extase*, και του Lucien Lévy-Bruhl, στο *La mentalité Primitive*, συνδέει τον ορθολογισμό με την κανονική λειτουργία της ανθρώπινης σκέψης και τον ανορθολογισμό με την παθολογική κατάστασή της. Από τη συσχέτιση αυτή προκύπτει ότι η ορθολογική σκέψη συνεπάγεται τη διάκριση υποκειμενικού και αντικειμενικού και την αναγνώριση της αρχής της πραγματικότητας. Επειδή ο πρωτόγονος άνθρωπος και το μικρό παιδί δεν σκέπτονται σύμφωνα με την αρχή της πραγματικότητας και δεν διακρίνουν το υποκειμενικό από το αντικειμενικό, η σκέψη τους είναι πιο κοντά στην ανορθολογική σκέψη. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η σκέψη τους είναι παθολογική, όπως τείνει να είναι η ανορθολογική σκέψη του ανθρώπου που έχει συμπληρώσει τη νοητική του εξέλιξη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο της *Παθολογικής μνήμης* που τιτλοφορείται «*Η αποξενωμένη και νεκρή ανάμνηση*». Η παθολογική αυτή μορφή ανάμνησης χαρακτηρίζει αυτόν που θυμάται με την πιο μεγάλη ακρίβεια τα περασμένα περιστατικά. Νιώθει, όμως, ότι τα περιστατικά αυτά δεν τον αφορούν και δεν έχουν σχέση με την προσωπικότητά του. Το αίσθημα αυτό συνοδεύεται από το αίσθημα ότι ο κόσμος που τον περιβάλλει είναι πλαστός και ψεύτικος και ότι δεν μπορεί να επικοινωνήσει με τους άλλους.

Από το κεφάλαιο αυτό προκύπτει ότι η ανορθολογική σκέψη δεν εξηγείται απλώς από την επιδίωξη ορισμένων πανούργων ανθρώπων που επιδιώκουν να εξαπατήσουν τους άλλους, όπως οι βασιλείς και οι ιερείς, σύμφωνα με το γαλλικό διαφωτισμό. Η ανορθολογική σκέψη φαίνεται να πηγάζει από αποξενωμένες συνειδησιακές λειτουργίες, όπως η μνήμη και η εμπειρία του χρόνου. Η αποξένωση αυτή φαίνεται να είναι συνυφασμένη με τη διαταραχή της σχέσης της προσωπικότητας με το κοινωνικό περιβάλλον. Η ορθολογική προσέγγιση φαίνεται να συνίσταται στην εξήγηση των φαινομένων αποξένωσης από την εξέλιξη ή και την ιστορία της συγκεκριμένης προσωπικότητας. Η ορθολογική αυτή προσέγγιση, παρά την αναφορά σε φαινόμενα αποξένωσης, δεν είναι μαρξιστική, γιατί δεν αναφέρεται στην πράξη που παίρνει τη μορφή της εργασίας, ούτε σε μορφές ταξικής συνείδησης. Είναι, όμως, αξιοσημείωτο ότι αποκλείει θεολογικές ή μεταφυσικές «ερμηνείες», σύμφωνα με τις οποίες η αποξένωση είναι αιώνια συνυφασμένη με τη μοίρα του ανθρώπου, τη θέση του στον κόσμο ή και το προπατορικό αμάρτημα. Από την ανάλυση του Ιμβριώτη για την αποξενωμένη ανάμνηση προκύπτει ότι η ορθολογική σκέψη αποκλείει τις θεολογικές και τις μεταφυσικές προσεγγίσεις.

Ο αγώνας κατά του εξωλογικού δογματισμού χαρακτηρίζει πιο άμεσα και πιο μαχητικά το έργο του Ιμβριώτη της μαρξιστικής περιόδου. Για παράδειγμα, στη μελέτη του *Η κοινωνική σημασία της ιδεολογίας του δημοτικισμού* (Αθήνα 1976, σσ. 24 κ.ε.), ο Ιμβριώτης, παρόλο που υπήρξε σε όλη του τη ζωή συνεπής δημοτικιστής, υιοθετεί κριτική στάση απέναντι στην ιδεολογία του δημοτικισμού, ιδίως με τη μορφή που πήρε στον Ψυχάρη, τον Ίωνα Δραγούμη και άλλους. Επικρίνει τον ανορθολογικό λαϊκισμό και την εξιδανίκευση της λαϊκής ψυχής που εμπνέει τα γραπτά τους. Αναγνωρίζει ότι η γλώσσα πρέπει να εκφράσει και τις ανάγκες της επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης. Η εξιδανίκευση των λαϊκών παραδόσεων στις έρευνες του Νικόλαου Πολίτη μπορεί να περιλάβει και την εξιδανίκευση των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών.

Ο δημοτικισμός καλλιέργησε και αυτός διάφορους «οπτασιακούς μύθους» και τη «Μεγάλη Ιδέα» (σσ. 19-20), θαύμασε τον ελληνικό λαό «χωρίς να τον ατενίσει κατάματα».

Ανάλογη κριτική ασκεί ο Ιμβριώτης στον εξωλογικό δογματισμό της Διακήρυξης της Χριστιανικής Ένωσης Επιστημόνων (*Ιδεολογικά*, Αθήνα 1976, σσ. 76 κ.ε.), στη μελέτη «Οι αρνητές της επιστήμης», καθώς και στη μελέτη «Επιστήμη, τέχνη και μαγεία» (σσ. 174 κ.ε.). Οι αρνητές της επιστήμης και του λογικού «χτυπούν αυτή την (επιστημονική) γνώση σαν πνευματική λειτουργία που συλλαμβάνει και εκφράζει το πραγματικό και θέλουν να παρουνιάσουν το πνεύμα σαν μια μυστική δύναμη για να ξαναζωντανέψουν κάθε ξεπερασμένη πρόληψη» (*Ιδεολογικά*, σσ. 176-177). Ο εξωλογικός δογματισμός ξεκινάει από την παραδοχή ότι «η απόλυτη αλήθεια, η ουσία του κόσμου και του ανθρώπου είναι εφτασφράγιστο μυστήριο που δεν μπορεί να το ανοίξει η επιστήμη. Ας στραφούμε σ' αυτό με την πίστη, με την καρδιά, με την ενόραση, με όποια μυστική δύναμη διαθέτει το ανθρώπινο πνεύμα. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να το πλησιάσουμε» (ό.π., σελ. 176).

Η περιγραφή του εξωλογικού δογματισμού δεν είναι ουσιαστικά διαφορετική στα προ-μαρξιστικά και τα μαρξιστικά έργα του Γ. Ιμβριώτη. Στα δεύτερα, που συμπληρώνουν τα πρώτα, ο εξωλογικός δογματισμός αποκτά διαστάσεις που δεν υπήρχαν στα προ-μαρξιστικά έργα. Τέτοιες είναι η άρνηση της επιστήμης ή η δυσπιστία προς αυτή, που συνδέθηκε με τις διάφορες παραλλαγές του σκεπτικισμού και του αγνωστικισμού.

Τα ρεύματα αυτά, ιδίως ως προς τη θεωρία της επιστήμης, ανοίγουν το δρόμο για τις πιο σκοταδιστικές μορφές του εξωλογικού δογματισμού. Τονίζονται, επίσης, οι αρνητικές πρακτικές συνέπειές τους. Ο Ιμβριώτης γράφει σχετικά: «Κάθε τέτοια διδασκαλία βγαίνει από μια οπισθοδρομική, από μια αντιδραστική τάση. Θολώνει το μυαλό του ανθρώπου και το φέρνει, είτε έμμεσα είτε άμεσα, σε προλογική και αντιλογική κατάσταση. Κάθε τέτοια διδασκαλία σταματά την ορμή, τη δράση του ανθρώπου, θέλει να τον γυρίσει πίσω, να τον κάνει να χάσει την ανεξαρτησία του από το γύρω του κόσμο, ανεξαρτησία που αυτός πέτυχε με τόσους και τόσους αγώνες και που σήμερα ακόμα μάχεται για να την τονώσει και να τη μεγαλώνει. Κάθε τέτοια διδασκαλία φέρνει μέσα της το σπέρμα του θανάτου» (*Ιδεολογικά*, σσ. 80-81).

Στα προ-μαρξιστικά έργα του Γιάννη Ιμβριώτη, ο εξωλογικός δογματισμός αναλύεται ως παθολογική μορφή της μνήμης και της συνείδησης του χρόνου αλλά και ως έκφραση του τρόπου σκέψης του πρωτόγονου ανθρώπου ή του παιδιού. Η εξήγηση του Ιμβριώτη είναι ψυχολογική, αν και αναγνωρίζει ότι ο εξωλογικός δογματισμός είναι συνυφασμένος με τη διαταραχή της σχέσης του υποκειμένου με τους άλλους και με το περιβάλλον, που καταλήγει σε κατάσταση «απροσωπίας» (*Παθολογική μνήμη*, σελ. 55). Ο εξωλογικός δογματισμός είναι, λοιπόν, συνυφασμένος με μια κοινωνική διάσταση.

Στα έργα της μαρξιστικής περιόδου, ιδιαίτερα στα *Ιδεολογικά*, ο εξωλογικός δογματισμός γίνεται αντικείμενο ταξικής εξήγησης. Συνδέεται με το θρήνο και την απαισιοδοξία των κυρίαρχων στρωμάτων της άρχουσας τάξης, «των λίγων εκμεταλλευτών του μόχθου των μαζών», για τις μελλοντικές εξελίξεις. Ο Ιμβριώτης γράφει χαρακτηριστικά: «Στο βάθος θρηνούν για ό,τι είναι παλαιό, παραδομένο, καθιερωμένο και κινδυνεύει τώρα να χαθεί και με τρόπο ατενίζουν τη "μάζα" που με βαριά και γοργά βήματα ανεβαίνει στην ιστορική σκηνή και ζητεί να έχει το λόγο» (*Ιδεολογικά*, σσ. 23-24).

Η ταξική εξήγηση του εξωλογικού δογματισμού από τον Ιμβριώτη θα ήταν δυνατό να συγκριθεί με την ανάλυση του Λούκατς στην *Καταστροφή του Λογικού*, έργο που αντιμετω-

πίστηκε με περιφρόνηση, αλλά χωρίς επιχειρήματα, από «στοχαστές» που καλλιεργούν την αφοριστική, αποσπασματική ή και προφητική σκέψη, όπως ο Κ. Αξελός. Η εξήγηση του Γ. Ιμβριώτη επιβεβαιώνεται και συμπληρώνεται από τη σημερινή έρευνα (π.χ., το βιβλίο του Π. Μπουρντιέ, *Η πολιτική οντολογία του Μάρτιν Χάιντεγκερ*, Παρίσι 1988). Ο Μπουρντιέ αναφέρεται στη «συντηρητική επανάσταση» που κυριάρχησε στη Γερμανία της Βαϊμάρης και από την οποία προετοιμάστηκε η ναζιστική ιδεολογία. Κύριο γνώρισμά της είναι η ταύτιση καπιταλισμού και μαρξιστικού κομμουνισμού ως νοησιαρχικών κατασκευασμάτων και η εξιδανίκευση του προκαπιταλιστικού παρελθόντος και του αγροτικού τρόπου ζωής, όπως δέχεται πιο συνοπτικά και ο Ιμβριώτης. Ο Μπουρντιέ, όμως, υποστηρίζει ότι οι ιδέες αυτές καλλιεργήθηκαν σε κοινωνικούς κύκλους που, λόγω της οικονομικής κρίσης στη Γερμανία των ετών 1928-30, έβλεπαν ότι έχαναν τα προνομιά τους και το κοινωνικό κύρος τους, όπως οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί κ.ά. Αντίθετα, ο Ιμβριώτης, σε κείμενο που άλλωστε δεν έχει εξειδικευμένο χαρακτήρα, αναφέρεται γενικά στην άρχουσα τάξη.

Εφόσον ο εξωλογικός δογματισμός αιτιολογείται από την απαισιοδοξία της άρχουσας τάξης για το μέλλον, όταν ο ιστορικός ρόλος της έχει τελειώσει και απομένει μόνο η κυριαρχία της που αποτελεί τροχοπέδη για την κοινωνική εξέλιξη, έπεται ότι καθήκον του διανοούμενου που δέχεται ορθολογικά κριτήρια είναι ο αγώνας εναντίον της. Η στράτευση του Γ. Ιμβριώτη στο κομμουνιστικό κίνημα πρέπει να θεωρήθηκε από τον ίδιο ως στράτευση υπέρ του ορθού λόγου, τον οποίο πάντοτε υπερασπίστηκε.

Για να κατανοηθεί πληρέστερα ο ορθολογισμός του Γ. Ιμβριώτη, πρέπει να διακριθεί από τον ορθολογισμό της νεότερης φιλοσοφίας, που σημαίνει ότι η γνώση καθορίζεται από έμφυτες ή προεμπειρικές έννοιες και κατηγορίες (Ντεκάρτ, καρτεσιανοί, Καντ) και ότι οι αισθητηριακές εντυπώσεις, οι παραστάσεις, οι εικόνες δεν αποτελούν πηγή γνώσης αλλά αιτία πλάνης (Ντεκάρτ, καρτεσιανοί). Πρότυπο ορθολογικής γνώσης αποτελούν τα μαθηματικά. Η σαφήνεια και η βεβαιότητά τους προσφέρουν το κριτήριο της αλήθειας για κάθε μορφή γνώσης. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο ορθολογισμός αντιτίθεται προς την αισθησιαρχία, που θεωρεί ως πηγή της γνώσης τις αισθητηριακές ενώσεις και τον εμπειρισμό που αναγνωρίζει και την εσωτερική αίσθηση.

Ο Ιμβριώτης εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τον όρο «ορθολογική γνώση» για να αναφερθεί στη γνώση που πραγματοποιείται με έννοιες και λογικές κατηγορίες σε αντιδιαστολή προς τη γνώση που ανάγεται σε αισθητηριακές εντυπώσεις και εικόνες. Παρά τη λεκτική επιβίωση, όμως, της παραδοσιακής αντίληψης για τον ορθολογισμό, ο Ιμβριώτης, για παράδειγμα στη μελέτη για το *Αφηρημένο και το συγκεκριμένο*, δεν δέχεται την αντιδιαστολή έννοιας, εντύπωσης, παράστασης και εποπτείας. Παρατηρεί ότι η γνώση από ιστορική γενετική άποψη αρχίζει με την «αισθησιακή πείρα». Η γνώση, μέσω των εννοιών και των λογικών κατηγοριών, προετοιμάζεται από τη γενίκευση που χαρακτηρίζει ήδη τις αισθητηριακές εντυπώσεις και εικόνες. Για παράδειγμα, το άρωμα του ρόδου που νιώθουμε με τις αισθήσεις μας είναι κοινό σε πολλά ή σε όλα τα ρόδα, αν και το κάθε ρόδο είναι μοναδικό (ό.π., *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, σσ. 79-80).

Στο τελευταίο κείμενο του Γιάννη Ιμβριώτη, με τίτλο *Ο ψυχισμός και η προβολική διδασκαλία*, υποστηρίζεται ότι η μετάβαση από την αισθητηριακή αντίληψη στις γενικές συντελείται με την εξέλιξη σύμφωνα με την οποία το ανθρώπινο ον απαντά αρχικά σε φυσικά

ερεθίσματα, τα λεγόμενα απλά αντανakλαστικά, και σε συνέχεια στα λεγόμενα πολύπλοκα ερεθίσματα, δηλαδή ερεθίσματα που είναι συνυφασμένα με το κοινωνικό περιβάλλον —για παράδειγμα, γλωσσικά σήματα που αποκτούν βαθμιαία νοηματικό χαρακτήρα— και στα οποία αντιστοιχούν εξαρτημένα αντανakλαστικά. Η γενίκευση και η αφηρημένη σκέψη γεννιούνται όταν το ανθρώπινο ον απαντά σε σήματα, σύμβολα και νοήματα και όχι μόνο σε φυσικά ερεθίσματα.

Η παβλοφική διδασκαλία επιβεβαιώνει, συνεπώς, ότι η μετάβαση από τις αισθητηριακές εντυπώσεις στις γενικές έννοιες συντελείται με την εξέλιξη του ανθρώπινου όντος από βιολογικό σε κοινωνικό ον. Η παβλοφική διδασκαλία δεν θα έπρεπε, όμως, να ερμηνευτεί μηχανιστικά, δηλαδή σύμφωνα με μια μονοσήμαντη αντίληψη για την αιτιότητα. Στις «απαντήσεις» του στα φυσικά και ιδίως στα κοινωνικά ερεθίσματα, ο άνθρωπος χρησιμοποιεί την εμπειρία που απέκτησε απ' όλες τις πράξεις του που προηγήθηκαν. Στη Φιλοσοφία του Καντ (Αθήνα 1974, σσ. 77-78), ο Ιμβριώτης αναφέρεται στη *Διαλεκτική της φύσης*, του Ένγκελς, και παρατηρεί ότι το χέρι δεν είναι μόνο το όργανο της εργασίας, αλλά και το δημιουργήμα της. Η εργασία επιβεβαιώνει ότι ο άνθρωπος είναι και ιστορικό ον, ότι ως ένα βαθμό δημιουργεί ο ίδιος τα ερεθίσματα στα οποία απαντά με την εργασία του, ότι δεν αντιδρά παθητικά αλλά ενεργητικά στα φυσικά και κοινωνικά ερεθίσματα. Η αντανάκλαση είναι αντικειμενική ιδιότητα της ύλης και σημαίνει ότι «κάθε αντικείμενο βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με άλλα (*Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, σελ. 58).

Η διαλεκτική σχέση γνώσης και εργασίας εξηγεί τη σχέση διαλεκτικής αλληλεξάρτησης του γενικού και του «μοναδικού» στη διαδικασία της γνώσης. Στη μελέτη του για το *Αφηρημένο και το συγκεκριμένο* (ό.π., σελ. 84), παρατηρεί ότι η μετάβαση από το «μοναδικό» στο γενικό συντελείται με την πράξη. «Καθώς οι άνθρωποι μεταχειρίζονται τα πράγματα, μαθαίνουν τις ιδιότητές τους, συγκρίνουν, βρίσκουν τα κοινά μεταξύ τους και σιγά σιγά μορφώνουν γενικές έννοιες». Η διαλεκτική αλληλεξάρτηση γενικού και «μοναδικού» επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η πρακτική της επιστημονικής έρευνας προϋποθέτει σχέση διαλεκτικής αλληλεξάρτησης της παραγωγικής και της εταγωγικής μεθόδου.

Η γνώση που παίρνει τη μορφή των εννοιών και των λογικών κατηγοριών αποκτά σχετική ανεξαρτησία από την άμεση, αισθητηριακή πρόσληψη της πραγματικότητας στην περίπτωση των υποθέσεων που «έχουν ως πηγή τα θεωρητικά συστήματα» (*Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, σσ. 81-84). Ο Ιμβριώτης τονίζει ότι η «επιστημονική υπόθεση είναι μια ειδικασία θεμελιωμένη, όχι αυθαίρετη». Επαληθεύεται άμεσα ή έμμεσα από την πράξη ή, τουλάχιστον, στηρίζεται σε έγκυρα δεδομένα. Όμως, ακόμα και στην περίπτωση της θεωρητικής αφάιρεσης, που αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη σύγχρονη επιστημονική έρευνα, ο Ιμβριώτης τονίζει ότι «η αφάιρεση δεν είναι αυτοσκοπός, πρέπει να μη μένει απομονωμένη σε κάποια χωριστή σφαίρα, αλλά να έρχεται σε σχέση με το συγκεκριμένο και να βρίσκεται σε διαλεκτική ενότητα μαζί του».

Ο Ιμβριώτης συνεχίζει κατά κάποιον τρόπο τον κλασικό ορθολογισμό, στο βαθμό που δέχεται στο σύνολο του έργου του ότι η επιστήμη αποτελεί την ανώτερη μορφή γενίκευσης και αφηρημένης σκέψης, αν και δεν φαίνεται να τονίζει ιδιαίτερα τη σπουδαιότητα των μαθηματικών στο σύστημα των επιστημών. Υπερασπίζεται την επιστήμη εναντίον αυτών που υποστηρίζουν ότι δεν έχει σχέση με την ανεξάρτητη από τη συνείδησή μας πραγματικότητα,

αλλά αναφέρεται σε σύμβολα, συνειδησιακά δεδομένα ή στη λογική σύνταξη των προτάσεων της ή ακόμη ότι αποτελεί απλώς μια καλοκαμωμένη γλώσσα, όπως υποστήριζαν ο Mach, ο Poincaré, ο λογικός θετικισμός, ο Wittgenstein κ.ά.

Η ιστορία των επιστημών επιβεβαιώνει την επίδραση που άσκησε στην επιστημονική σκέψη η πρακτική της επιστημονικής έρευνας. Αυτή προϋποθέτει ότι υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα ανεξάρτητη από τη συνείδηση. Η επιστήμη, και με τις κατακτήσεις της και με τις πλάνες της, χωρίς τις οποίες άλλωστε δεν θα υπήρχαν οι κατακτήσεις της, βοηθάει στην αντικειμενικότερη σύλληψη του πραγματικού. Το άγνωστο, όπως είχε πει και ο Ένγκελς, είναι αυτό που δεν γνωρίζουμε τώρα, όχι αυτό που δεν μπορούμε να μάθουμε ποτέ.

Όπως παρατηρήθηκε πιο πάνω, ο Ιμβριώτης αναγνωρίζει τη λειτουργία της υπόθεσης και της θεωρίας στην επιστημονική σκέψη. Όταν έχει τη μορφή της υπόθεσης, η επιστήμη καταλήγει σε συμπεράσματα ελέγχιμα αλλά όχι επαληθευμένα ή αποδεδειγμένα εξαρχής. Είναι όμως δυνατό να υπεισέλθουν στην επιστημονική σκέψη φαντασιοπληξίες που είναι ξένες προς την επιστημονική έρευνα. Τη μορφή φαντασιοπληξίας προσεγγίζουν θεωρίες που ισχυρίζονται ότι εξηγούν τα πάντα και δεν επαληθεύονται από κάποια ειδική έρευνα. Παράδειγμα τέτοιας θεωρίας είναι αυτή του Semon, που υποστηρίζει ότι η μνήμη είναι καθαρά βιολογική λειτουργία. Ο Ιμβριώτης, στην *Παθολογική μνήμη* (σελ. 49), σε σχέση με τη θεωρία αυτή γράφει: «Τόσο γενικές θεωρίες βρίσκω πως εξηγούν πάρα πολλά, απλώνουν τόσο πολύ την εξήγηση που να μην μπορούν στο τέλος να εξηγούν την ειδική μορφή, το ειδικότερο φαινόμενο της μνήμης στον άνθρωπο και τα ανώτερα ζώα». Από τη θέση αυτή προκύπτει λογικά ότι ο διαλεκτικός υλισμός, εφόσον ισχύει για την πραγματικότητα συνολικά, δεν είναι επιστήμη αλλά επιστημονική φιλοσοφία, δηλαδή φιλοσοφία γόνιμη για την επιστημονική έρευνα. Νομίζω ότι στο σύνολο του έργου του ο Ιμβριώτης υιοθετεί αυτή τη θέση.

Όπως παρατηρήθηκε προηγουμένως, ο Ιμβριώτης θεωρεί ότι θεμελιακό χαρακτηριστικό τόσο του ορθολογισμού όσο και της επιστήμης είναι η αιτιολογική εξήγηση. Ήδη στην *Παθολογική μνήμη*, ακολουθώντας τον Lévy Bruhl, παρατηρεί ότι «για τους πρωτόγονους τα γεγονότα δεν ξεχωρίζονται ανάμεσά τους, ούτε και δένονται με την αιτιολογία». Στα *Ιδεολογικά θέματα*, και ειδικότερα στους *Αρνητές της επιστήμης*, διαφωνεί με τους σκεπτικιστές και αγνωστικιστές που, από τον Hume ως τους συμβατιστές, τον εμπειριοκριτικισμό και το λογικό θετικισμό, υποστηρίζουν ότι η αιτιότητα είναι απλή νοητική συνήθεια ή ακόμα και ψυχολογικός συνειρμός χωρίς αντίκρισμα στη πραγματικότητα.

Όπως ειπώθηκε πριν, ο Ιμβριώτης υποστηρίζει ότι παρόμοιες θεωρίες έχουν ολέθριες πρακτικές συνέπειες και καταλήγουν στο μυστικισμό και το σκοταδισμό. Ο Ιμβριώτης ορθά παρατηρεί ότι οι ίδιοι επιστήμονες που προσυπογράφουν τις απόψεις του σκεπτικισμού και του αγνωστικισμού τις λησμονούν όταν διεξάγουν έρευνα στο εργαστήριό τους.

Ως προς τις απόψεις του Ιμβριώτη για τις πρακτικές συνέπειες της άρνησης της αντικειμενικής αιτιότητας που υπαγορεύουν οι διάφορες παραλλαγές του αγνωστικισμού, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο αγνωστικισμός παραμένει μια κριτική και ορθολογική φιλοσοφία, κατά το μέτρο που ξεκινάει από το καντιανό ερώτημα: τι μπορούμε να γνωρίζουμε. Εξάλλου, οι αγνωστικιστές, και ιδιαίτερα ο εμπειριοκριτικισμός και οι εκπρόσωποι του λογικού θετικισμού, δεν θεωρούσαν ότι η διδασκαλία τους «φέρνει μέσα της το σπέρμα του θανάτου» και ότι δικαιώνει το μυστικισμό. Μάλλον υπερασπιζόνταν την άπο-

ψη ότι το επιστημονικό ήθος, δηλαδή ο σεβασμός της αλήθειας, που χαρακτηρίζει εξ ορισμού την επιστημονική έρευνα, μπορεί να συμβάλει στην εξάλειψη ή τουλάχιστον στον περιορισμό των κοινωνικών αντιθέσεων. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι οι εκπρόσωποι του λογικού θετικισμού ιδίως αντιτάχθηκαν στο ναζισμό και το φασισμό.

Από την άλλη μεριά, ο εμπειριοκριτικισμός και ο λογικός θετικισμός απέκλειαν το «είναι» και την πραγματικότητα από το επιστημονικό πεδίο και θεωρούσαν ότι αυτή προσεγγίζεται με βιωματικό και όχι με επιστημονικό τρόπο. Από την άποψη αυτή, αν δεν οδηγούσαν, άνοιγαν την πόρτα για το μυστικισμό, οπότε ο Ιμβριώτης έχει δίκιο.

Ένα επιχείρημα των εκπροσώπων του εξωλογικού δογματισμού, και ιδιαίτερα της φιλοσοφίας της ζωής, είναι ότι η αιτιότητα ταυτίζεται με τη μηχανική αιτιότητα. Την ταύτιση αυτή δεχόταν ο Μπερξόν, τον οποίο ο Ιμβριώτης επικρίνει γι' αυτόν το λόγο. Σύμφωνα με τον Γιάννη Ιμβριώτη, μηχανική αιτιότητα υπάρχει μόνο όταν σε κάθε φαινόμενο θεωρούμενο ως μεμονωμένο αντιστοιχεί ένα μεμονωμένο αίτιο. Για παράδειγμα, όταν εξηγείται η «ψυχική τύφλωση» από κάποια βλάβη στην ινιακή χώρα του εγκεφάλου (*Παθολογική μνήμη*, σσ. 15, 19). Ο Ιμβριώτης αντιπαραθέτει προς την εξήγηση αυτή την παρατήρηση ότι και τα φυσιολογικά φαινόμενα —π.χ. οι λειτουργίες του εγκεφάλου— και τα συνειδησιακά αποτελούν δυναμικές, δηλαδή αναπτυσσόμενες και εξελισσόμενες ολότητες. Δεν θα έτρεπε, λοιπόν, να τα θεωρήσουμε ως «ψηφία ξεχωριστά που φτιάχνουν ένα μωσαϊκό» ή «ξέχωρα κομμάτια με τη μηχανική μόνο σχέση του σωρού ανάμεσά τους» (σελ. 21). Αργότερα, στη μελέτη «Η αρχή του διαλεκτικού καθορισμού» (*Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, σελ. 154), γράφει τα εξής: «Ο διαλεκτικός καθορισμός δεν αρνείται ολωσδιόλου τη μηχανοκρατία, αλλά την περιορίζει σε ορισμένες μόνο περιοχές, εκεί όπου ένα αίτιο φέρνει ένα αποτέλεσμα, χωρίς τούτο να αντεπιδρά πίσω στο πρώτο ή η αντεπιδράσή του να είναι ασήμαντη».

Από την ορθολογική σκοπιά του Γ. Ιμβριώτη, η μηχανική αιτιότητα αποτελεί μέρος της διαλεκτικής αιτιότητας, δηλαδή της διαλεκτικής αλληλεξάρτησης αιτίου και αιτιατού ή, σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί, του «διαλεκτικού καθορισμού». Η διαλεκτική αιτιότητα θεωρεί το αντικείμενό της —για παράδειγμα, χημικές συνθέσεις ή συνειδησιακές καταστάσεις όπως η ψευδαίσθηση ή η έμμονη ιδέα— ως ολότητα, ως γίνεσθαι που καταλήγει προσωρινά στην εμφάνιση νέων ποιότητων, όπως συμβαίνει στις χημικές συνθέσεις (ό.π., σελ. 144).

Η διαλεκτική αιτιότητα χαρακτηρίζεται και από την αλληλεπίδραση αιτίου και αιτιατού (σελ. 145). Για παράδειγμα, σε έναν οικονομικό σχηματισμό η «εποικοδομή» επιδρά στη βάση που την καθορίζει. Επίσης, σε αντίθεση προς τη μηχανική αιτιότητα που θεμελιώνει ένα μονοσήμαντο ντετερμινισμό, η διαλεκτική αιτιότητα θεμελιώνει τη συνάφεια και αλληλεξάρτηση αναγκαίου και τυχαίου. Η αλληλεξάρτηση αυτή, που αναλύθηκε από τον Ένγκελς, προεκτείνει, νομίζω, την αριστοτελική θεωρία για τη σχέση ανάμεσα στην ουσία και το «κατά συμβεβηκός». Αυτό είναι διαφορετικό από την ουσία, αλλά δεν μπορεί να υπάρξει και να νοηθεί ανεξάρτητα απ' αυτή. Εξάλλου, κάθε ουσία έχει και μη αναγκαίες ή κατά συμβεβηκός ιδιότητες.

Η θεωρία για τη συνάφεια αναγκαίου και τυχαίου έχει σημαντικές εφαρμογές στις κοινωνικές επιστήμες. Σε αντίθεση προς την αστική κοινωνιολογία, που θεωρεί όλους τους παράγοντες που καθορίζουν τις κοινωνικές λειτουργίες ως ισοδύναμους κατά τρόπο ισο-

πεδωτικό, η διαλεκτική αιτιότητα προϋποθέτει τη διάκριση καθοριστικών και μη καθοριστικών παραγόντων. Οι μη καθοριστικοί παράγοντες, όμως, δεν είναι δυνατό να υπάρξουν και να νοηθούν χωρίς τους καθοριστικούς (ό.π., σελ. 154).

Ο Γ. Ιμβριώτης, αντιδιαστέλλοντας τη διαλεκτική προς τη μηχανική αιτιότητα, εισάγει ως χαρακτηριστικό της πρώτης τη σχέση αντίφασης. Διευκρινίζει ότι η αντίφαση στην οποία αναφέρεται δεν έχει σχέση με την αντίφαση της τυπικής λογικής, η οποία αφορά τις προτάσεις μας. Πουθενά δεν αμφισβητεί την εγκυρότητα της αρχής της μη αντίφασης, όπως τη διδάσκει η τυπική λογική (ό.π., σσ. 152, 173-174). Η αντίφαση στην οποία αναφέρεται είναι «αντίφαση αντικειμενική, ενύπαρκτη στη δομή της ύλης, οντολογική και διαλεκτική» (σελ. 175, σημ. 2). Στη βιβλιοκρισία του για το βιβλίο του Κ. Πολίτη (Ε. Μπιτσάκη) *Φυσική και φιλοσοφία, Προβλήματα οντολογίας (Ιδεολογικά*, σελ. 167 - πρβλ. *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, σελ. 167), παρατηρεί τα εξής: «Όλα τούτα (δηλαδή το νευρόνιο κ.λπ.) δεν αντικρύζονται πια σαν πραγματικά υλικά σημεία, παρά έχουν ένα διαλεκτικό αντιφατικό χαρακτήρα, μια σωματιδιακή μα και μια κυματική υφή, είναι "σωμάτια-κύματα". Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς αν η σχέση σωματιδίων-κυμάτων δεν θα ήταν δυνατό να οριστεί ως σχέση πολικότητας ή συμπληρωματικότητας. Η χρήση του όρου «αντίφαση» δικαιολογείται από τον Ιμβριώτη από τη θέση ότι τα σωματίδια και τα κύματα είναι μεταβαλλόμενες καταστάσεις και όχι όντα. Η μία μεταβαίνει στην άλλη, χωρίζεται και ταυτίζεται μ' αυτή. Η χρήση του όρου «αντίφαση» και η έννοια της διαλεκτικής αιτιότητας συνολικά δείχνει την επίδραση του μαρξισμού-λενινισμού, του Ένγκελς και έμμεσα του Ηράκλειτου και του Χέγκελ. Θα ήταν, ίσως, ενδιαφέρουσα μια σύγκριση της αντικειμενικής διαλεκτικής όπως την εννοεί ο Ιμβριώτης με τις θεωρίες του S. Timpanaro κ.ά., που αν και εκπροσωπούν το δυτικό μαρξισμό, προσεγγίζουν το μαρξισμό-λενινισμό.

Η θεωρία του Ιμβριώτη για την αντικειμενική διαλεκτική και για τη συνάφεια ορθολογισμού και ρεαλισμού εξηγεί και την επιδοκimasία του για το μονισμό του Χέγκελ, για τον οποίο γράφει (*Δοκίμια*, ό.π., σελ. 107): «Ενάντια στις αγνωστικιστικές και υποκειμενιστικές φιλοσοφίες ορθώνεται... ο Χέγκελ, που δεν αναγνωρίζει κανένα χωρισμό της ουσίας από το φαινόμενο, παρά βρίσκει και τονίζει την εσωτερική διαλεκτική σχέση τους. Με τη γνώση του φαινομένου προχωρούμε στη γνώση της ουσίας». Ο ορθολογισμός του Γιάννη Ιμβριώτη δεν είναι απλώς μεθοδολογικός, όπως είναι κατά κύριο λόγο ο ορθολογισμός των νεοκαντιανών, του λογικού θετικισμού, της αναλυτικής φιλοσοφίας κ.ά. Κατά τον Ιμβριώτη, ο ορθολογισμός προϋποθέτει ότι το πραγματικό είναι γνώσιμο. Η θεμελίωση του ορθολογισμού σε προεμπειρικές λογικές κατηγορίες ή στις λειτουργίες ενός καθαρά λογικού υποκειμένου είναι ανεπαρκής από τη σκοπιά του. Η μέθοδος προϋποθέτει το σχηματισμό ορισμένων εννοιών που συνοψίζουν τη γενίκευση και την αφαίρεση, οι οποίες προκύπτουν από την πρακτική της επιστημονικής έρευνας. Η πρακτική αυτή προϋποθέτει ότι υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα ανεξάρτητη από τη συνείδηση του επιστήμονα.

Ο Ιμβριώτης, ακολουθώντας τη λενινιστική θέση, υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα αυτή είναι υλική, από την άποψη ότι λειτουργεί ως εξωτερικό αντικείμενο ως προς τη σκέψη και το στοχασμό, και αρχικά την προσεγγίζουμε με τις αισθήσεις. Δεν ταυτίζεται το υλικό με το σωματικό. Η άποψη αυτή προκαλεί, βέβαια, πολλά ερωτηματικά. Σε κάθε περίπτωση ο Ιμβριώτης ακολουθεί το μαρξισμό-λενινισμό και όχι το δυτικό μαρξισμό, επειδή ο

ρεαλισμός και η προτεραιότητα του «είναι» ως προς το στοχασμό τονίζεται περισσότερο στον πρώτο. Υπάρχει, βέβαια, η περίπτωση των τελευταίων κειμένων του Λούκατς, τα οποία χαρακτηρίζονται από οντολογικές παραδοχές. Δεν είχαν, όμως, εκδοθεί όσο ζούσε ο Ιμβριώτης. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι οι σχέσεις του Λούκατς με το κομμουνιστικό κίνημα ήταν δύσκολες και μεταβαλλόμενες.

Ο Ιμβριώτης επηρεάζεται από το μαρξισμό-λενινισμό όταν υποστηρίζει ότι η κύρια αντίθεση στην ιστορία της φιλοσοφίας είναι η αντίθεση ανάμεσα στον υλισμό, όπως περιγράφηκε προηγουμένως, και τον ιδεαλισμό, που στην πιο πρωτόγονη μορφή του εκφραζόταν με την πίστη στην ύπαρξη ενός μαγικού κόσμου και, σε συνέχεια, με την παραδοχή της προτεραιότητας του στοχασμού σε σχέση με την αντικειμενική πραγματικότητα (Δοκίμια, ό.π., σσ. 162 κ.ε.).

Από τη μελέτη του έργου του στο σύνολό του προκύπτει, νομίζω, ότι η κύρια αντίθεση στην ιστορία της φιλοσοφίας είναι μάλλον η αντίθεση ορθολογισμού και εξωλογικού δογματισμού. Πρέπει, όμως, να αναγνωριστεί ότι η θέση του Ιμβριώτη είναι παραδοσιακή. Την είχε δεχτεί στη νεότερη εποχή ο Λάμπνιτς, στην *Πραγματεία για τη Μεταφυσική*, όταν έκανε λόγο για την αντίθεση ανάμεσα στους οπαδούς του Δημόκριτου και τους οπαδούς του Πλάτωνα. Μπορεί να τη διακρίνει κανείς και σε φιλοσοφικά ρεύματα όπως η αναλυτική φιλοσοφία, μ' όλο που προσπαθεί να ακολουθήσει μια τρίτη οδό, ανάμεσα στον υλισμό και τον ιδεαλισμό. Η γλωσσική ανάλυση άλλοτε ανοίγει το δρόμο για το μυστικισμό, άλλοτε για υλιστικές θέσεις, όπως η περίφημη «ταυτότητα νου και εγκεφάλου», του Armstrong κ.ά.

Εξάλλου, ο Ιμβριώτης αναγνωρίζει ρητά ότι η πάλη ιδεαλισμού και υλισμού δεν διεξάγεται υποχρεωτικά ανάμεσα σε διαφορετικά φιλοσοφικά συστήματα. Μπορεί να διεξαχθεί στο πλαίσιο του ίδιου φιλοσοφικού συστήματος — για παράδειγμα του Καντ και του Χέγκελ. Ακόμα, η εγκυρότητα της θέσης για την κύρια αντίθεση στην ιστορία της φιλοσοφίας εξαρτάται και από την έννοια του ιδεαλισμού και του υλισμού που γίνεται δεκτή. Ο Χέγκελ, για παράδειγμα, υποστήριζε ότι κάθε φιλοσοφία, ακόμα και η υλιστική, είναι ιδεαλιστική εφόσον προβαίνει αποκλειστικά σε εννοιολογικές αναλύσεις και χρησιμοποιεί εννοιολογικά εργαλεία. Με τη χεγκελιανή αυτή θέση δεν νομίζω ότι θα διαφωνούσε ο Ιμβριώτης, αν θυμηθούμε την κριτική που ασκεί στην ενορατική μέθοδο και τη συγκληνισιοκρατία του Μπερξόν.

Συμπερασματικά, θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν ερωτηματικά για ορισμένες από τις θέσεις του Γ. Ιμβριώτη. Μια απ' αυτές είναι η αναφορά του στις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες που προκύπτουν από την ιδεολογική χρήση μιας φιλοσοφικής θεωρίας. Ο τρόπος σκέψης αυτός, που ακολούθησε ιδιαίτερα ο Γληνός, είναι κοινός σε όλους τους έλληνες μαρξιστές, ακόμα και αυτούς που, όπως ο Πουλιαντζάς, επηρεάστηκαν από το δυτικό μαρξισμό. Από ιστορική άποψη, ο Ιμβριώτης στις παρατηρήσεις του, π.χ., για τη σχέση αγνωστικισμού και οπισθοδρομικής εξωλογικής σκέψης, φαίνεται να έχει δίκιο, αν και ο σκεπτικισμός και ο αγνωστικισμός, στην περίπτωση του Bayle, στράφηκαν και κατά της θρησκείας και του μυστικισμού. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι ο ναζισμός χρησιμοποίησε τον Νίτσε αλλά όχι τον Επίκουρο, τον Ντεκάρτ ή τον Ντιντερό. Προφανώς ο πρώτος προσφερόταν για «διαστρέβλωση» ή «παράνοηση» από τους ναζί «θεωρητικούς», αλλά όχι οι δεύτεροι.

Από την άλλη μεριά, τίθεται το ερώτημα, στο οποίο δεν απαντάει ο Ιμβριώτης, αν

υπάρχει σχέση λογικής αναγκαιότητας —όπως, λ.χ., είναι η σχέση ανάμεσα στο συμπέρασμα και τις προκείμενες ενός συλλογισμού— ανάμεσα σε μορφές φιλοσοφικού στοχασμού και στις πρακτικές συνέπειές του. Υπάρχει, βέβαια, και η περίπτωση φιλοσόφων όπως ο G. Gentile και ο Μ. Χάιντεγκερ, των οποίων οι φιλοσοφικές θεωρίες επηρεάζονται από τη λεγόμενη «συντηρητική επανάσταση», δηλαδή την εξιδανίκευση των «ριζών» και του «αίματος» και την καταδίκη της «νεωτερικότητας». Με τη σειρά τους οι φιλόσοφοι αυτοί εκλαϊκεύουν τις θεωρίες τους κατά τρόπο που να καθίστανται αποδεκτά τα ιδεολογήματα του φασισμού και του ναζισμού αντίστοιχα.

Με αφετηρία τις θέσεις του Δ. Γληνού για το «φασιστικό ιδεαλισμό» και του Γ. Ιμβριώτη για τον αγνωστικισμό, τον υπαρξισμό και τη φιλοσοφία της ζωής, θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθεί αν και σε ποιο βαθμό οι φιλόσοφοι των ρευμάτων αυτών εκλαϊκευσαν τους στοχασμούς τους και αν η εκλαϊκευση αυτή προσφερόταν για ιδεολογική χρήση και ποια.

Ο αγώνας του Ιμβριώτη κατά του εξωλογικού δογματισμού είναι εξαιρετικά επίκαιρος αν αναλογιστούμε ότι η εποχή μας, ιδιαίτερα η δεκαετία του τελειώνει, είναι εποχή σκοταδισμού. Τα συμπτώματά του και οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που τον προκαλούν είναι γνωστές.

Πρέπει, όμως, να παρατηρηθεί ότι ο σημερινός ανορθολογισμός είναι πολύ πιο σκοταδιστικός και διαβρωτικός απ' αυτόν της φιλοσοφίας της ζωής και του υπαρξισμού, εναντίον του οποίου αγωνιζόταν ο Ιμβριώτης. Η φιλοσοφία της ζωής, για παράδειγμα, υποστήριζε ότι με την ενόραση και τη συμπαθητική κατανόηση μπορούμε να συλλάβουμε την έννοια του όλου. Η έννοια αυτή είναι κεντρική και στο στοχασμό του Ιμβριώτη, αλλά αφετηρία του είναι η μορφολογική ψυχολογία, όχι η φιλοσοφία της ζωής. Ο σημερινός ανορθολογισμός, που προέκυψε κυρίως από τον Χάιντεγκερ, υποστηρίζει τη μηδενιστική θέση ότι κάθε συγκροτημένη σκέψη συγκαλύπτει την ουσία της και ότι η αλήθεια του στοχασμού αποκαλύπτεται όταν αυτός αποσυντίθεται και παρουσιάζει χαοτικό χαρακτήρα. Πάντως, η φιλοσοφική σκέψη του Γ. Ιμβριώτη, αλλά και το προσωπικό του παράδειγμά, μας θυμίζει ότι ο αγώνας κατά του ανορθολογισμού και του εξωλογικού δογματισμού αποτελεί το κύριο καθήκον του σκεπτόμενου ανθρώπου των ημερών μας. Το παράδειγμά του μας θυμίζει ακόμα ότι ο αγώνας κατά του ανορθολογισμού δεν μπορεί να είναι μόνο θεωρητικός.